

Лекцыя 9. Малыя жанры беларускага фальклору

Беларускі народ стварыў шмат лаканічных твораў.

Прыказкі і прымаўкі

У багацейшай фальклорнай скарбніцы беларусаў прыказкі і прымаўкі - малыя жанры вусна-паэтычнай творчасці - займаюць асаблівае месца дзякуючы сваёй устойлівасці, багатай змястоўнасці, поліфункцыянальнасці, запатрабаванасці ва ўсе эпохі і "неўміручасці". У высокамастацкай форме прыказкі і прымаўкі сканцэнтравалі ў сабе шматвяковы жыццёвы і працоўны вопыт, мудрасць народа, яго погляды на сусвет, прыроду, грамадскія з'явы, сямейныя ўзаемаадносіны, працу, асабліва на земляробства, - словам, на ўсё, з чым сутыкаўся і сутыкаецца чалавек у розныя гістарычныя перыяды.

"Прыказкай называецца лаканічнае, часцей за ўсё вобразнае, устойлівае выслоўе з павучальным зместам, якое мае прамы ці пераносны сэнс. У прыказцы выказваецца закончаная думка, якая можа асацыятыўна характарызаваць разнастайныя з'явы дзякуючы шырокім абагульненням. Эстэтычнай завершанасцю вызначаецца і мастацкі вобраз прыказкі. У адрозненне ад прыказкі прымаўка характарызуецца незавершанасцю думкі; яна не мае такога абагульняльнага значэння і выкарыстоўваецца толькі ў канкрэтных выпадках, каб адцяніць, напрыклад, пэўную рысу чалавека, яго ўчынак, раскрыць сутнасць грамадскай або прыроднай з'явы. Сэнс прымаўкі можна зразумець толькі ў кантэксце" - такое азначэнне прыказкі і прымаўкі даецца ў падручніку для вышэйшых на-вучальных устаноў "Беларуская вусна-паэтычная творчасць" (С. 390). І з ім можна пагадзіцца. Але ў ніводным парэміяграфічным зборніку прыказкі і прымаўкі асобна не змяшчаюцца таму, што яны маюць шмат агульных рыс, функцый, у выніку чаго іх цяжка адрозніваць

У прадмове да зборніка "Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі", складзенага Ф. Янкоўскім, М. Суднік пагаджаецца з думкай, што прыказкі маюць завершаную думку, сэнс якой пашыраецца на аналагічныя з'явы. Прымаўкі - устойлівыя ходкія выслоўі з незавершанай думкай. Для прыкладу ён прыводзіць фразеалагічнае словазлучэнне "чужымі рукамі жар заграбаць", у якім не хапае выказніка і таму як выслоўе з незавершанай думкай ён гэта выслоўе адносіць да прымаўкі. "Калі ж дадаць адсутны член сказа, прымаўка набывае сэнс сінтаксічна закончанага выказвання і ператвараецца ў прыказку, напрыклад: "Любіць чужымі ру-камі жар заграбаць"¹.

Разам з тым, М.Суднік лічыць, што "іншы раз прымаўкі па сваёй канструкцыі супадаюць з прыказкамі" і спасылаецца на выраз: "У яго не ўсе дома", - сінтаксічная будова якога, па яго словах, "не дае падстаў для размежавання". Важнейшым крытэрыем у такім выпадку "з'яўляецца сэнс выказвання". Прыведзены выраз не мае сінтэзуючага абагульняючага значэння і можа ўжывацца толькі ў канкрэтным выпадку, таму М.Суднік прыходзіць да вы-сновы, што гэты выраз "будзе нічым іншым, як прымаўкай, паколькі выказванне ў ім звернута да пэўнага чалавека".

Разважанні М.Судніка - сведчанне таго, што размежаванне двух жанраў - прыказкі і прымаўкі - справа нялёгка, патрабуе глыбокага ўдумлівага разгляду не толькі будовы, але і сэнсу афарыстычнага выслоўя, іншых асаблівасцей кожнага з гэтых жанраў.

Паходжанне прыказак і прымавак даследчыкі выводзяць перш за ўсё з працы, працоўнага вопыту народа, замацаванага ў афарызмах, з назірання за прыродай, з вусна-паэтычных твораў - замоў, песень, казак, апавяданняў, анекдотаў, мудраслоўяў, літаратурных твораў і іншых крыніц. На працягу ўсёй гісторыі чалавецтва ішоў працэс адмірання і ўзнікнення новых прыказак і прымавак, расшырэння іх семантыкі або звужэння значэння, увогуле гэтыя мудрыя паэтычныя творы спадарожнічаюць народу з глыбокай старажытнасці да нашага часу. Сфера адлюстравання рэчаіснасці ў прыказках і прымаўках такая ж разнастайная як само жыццё чалавека ў розныя гістарычныя часы.

Найбольш старажытныя прыказкі, прысвечаныя прыродзе, расліннаму і жывёльнаму свету. У іх адлюстраваліся народныя веды, гаспадарчы практычны вопыт. Перш за ўсё селянін з вялікай пашанай ставіўся да зямлі, своеасабліва абагаўляў яе: "Зямелька багацей за ўсіх". Міфалагічныя ўяўленні адбіліся ў народных па-рэміях аб прыродных стыхіях: вадзе, агню. Моц і небяспечнасць гэтых стыхій адлюстроўваецца па-рознаму, з паказам добра і зла, якія прыносяць яны людзям: "Вада камень прабівае"; "Вада не бяда: пастаяла і пайшла"; "Дзе вада, там і бяда"; "Вады бойся, як агню"; "Вада і агонь - усяму сіла"; "Загнём не жартуй і вадзе не вер"; "Агонь горш за злодзья: злодзей хоць вуглы пакіне, а агонь нічо-га", "Змалой іскры вялікі агонь бывае".

Успрымаў як боства ў далёкім мінулым народ і сонца. Міфалагема сонца шырока адлюстравалася ў песнях і казках. У прыказках і прымаўках найбольш ярка адбілася сувязь сонца і месяца з га-спадарчай дзейнасцю чалавека, у прыватнасці з яго аграрнымі клопатамі: "Колас добра не спее, калі сонца не грэе"; "Усякаму чалавеку адно тое самае сонца свеціць"; "Чым сонца яснее, тым месяц смутнее"; "Маладзік рогі задраў - на пагоду". Зпагодай селянін звязваў свае надзеі на ўраджай: "Дожджык у пору - усё роўна, што золата"; "Будзе дождж ісці - будзе хлеб расці"; "Шмат снегу - шмат хлеба". Гаспадарчы вопыт праяўляўся і ў назіраннях за прыродай па прыкметах: "Сустрэў грака - вясну сустракай"; "Жаўранак прылятае на праталіну, шпак на прагаліну, жораў з цяплом, ластаўка з лістом"; "Дзяцел дзяўбе ў сцяну, дык мяцеліца будзе"; "Калі бяроза перад вольхай ліст распусціць, то лета будзе сухое, калі вольха наперад - мокрае"; "Калі ўрадзіла ляшчына, то ўродзіць і рына".

У прыказках надзвычай добра адлюстравалася народны земляробчы каляндар. Па іх сэнсу селянін арыентаваўся ў сваёй працы. Напрыклад, па прыкметах пагоды ў пэўныя месяцы прадказвалася пагода ў іншыя поры года: "Студзень імглісты - мокры год, студзень халодны - позняя вясна і дажджлівае лета"; "Калі ў лютым трываюць сталыя марозы - лета гарачае"; "Люты халодны і сухі - жнівень гарачы"; "Які сакавік, такі красавік"; "Сухі мароз, моцны май - будзе жыта, як гай" і г.д.

Разгледжаная намі невялікая частка прыказак і прымавак з'яўляецца

дастатковым сведчаннем таго, наколькі шырока адлюстравалася ў іх аграрны вопыт селяніна і якую ролю яны адыгрывалі.

Працавіты беларускі народ ярка выказаў у сваіх парэміях адносіны да працы, якую ён славіць, а ганьбіць бяздзейнасць. Па стаўленню да працы ацэньваецца чалавек: "Працы і світкі не саромейся", "Праца і сіла горы звернуць", "Хто гадуе, той і мае", "Хто працуе, таму і шанцуе", "Не той харош, хто тварам прыгож, а той харош, хто на справу гош", "Дай, Божа, усё ўмець, да не ўсё рабіць", "Якая справа, такая й слава", "Хто рана ўстае, таму Бог дае", "Паспяшыш - людзей насмяшыш", - гэтыя і шматлікія іншыя беларускія прыказкі і прымаўкі выразна адлюстроўваюць на-родны погляд на працу як крыніцу чалавечага жыцця і дабрабыту.

Вялікая тэматычная група прыказак і прымавак прысвечана матэрыяльнаму быту: сядзібе, жыллю, жывёлагадоўлі, харчаванню, адзенню і інш. Гаспадарлінасць селяніна ацэньвалася перш за ўсё па знешняму выглядзе падвор'я: "Паглянем, што ў вас робіцца ў двары - скажам, якія вы гаспадары", "Не пытайся які гаспадар, як вароты падаюць". "У добрага гаспадара ўсё ёсць", "Свой дварочак, як вяночак", - сцвярджае народная мудрасць.

Ва ўсе часы для кожнага чалавека важнейшай каштоўнасцю было жыллё, і гэта не магло не адбіцца ў прыказках і прымаўках: "Свая хатка як родная матка", "Чужая хата гаршэй ката", "Не дай Бог у чужой хаце жыць, у чужой хаце печы паліць", "У сваёй хаце і вуглы памагаюць". Але, як гаворыцца ў прыказцы: "Не слаўна хата вугламі, да пірагамі", "У рабочай хаце густа, а ў лянiвай пуста", "Якая Агатка, такая і хатка", "У хату хоць дрэнна лезці, абы было што есці". І сапраўды, у любой хаце "Благая чэсць, калі нечага есць", "Хоць вазьмі ды зубы на паліцу палажы".

Для селяніна важней за ўсё быў хлеб. Аб гэтым сведчаць многія прыказкі і прымаўкі: "Хлеб - усяму галава"; "Не той багаты, хто мае срэбра і золата, а той багаты, хто мае хлеб"; "Найсмачнейшы хлеб ад сваёй працы"; "Калі ёсць хлеб ды вада - гэта не бяда"; "Без хлеба няма абедна". Цікава суадносіцца хлеб з рознымі членамі сям'і: "Хлеб не зяць - паглядзяць ды з'ядзяць", "Хлеб не нявеста: як спячэцца, так і з'есца", "Хлеб не свякроў, з'ядзім да пакроў", "Хлеб не маці, не будзе касцей аб'ядані". Па колькасці прыказкі і прымаўкі пра хлеб пераважаюць усе іншыя, прысвечаныя харчаванню. У іх адлюстравалася вялікая пашана людзей працы да хлеба як асновы харчавання.

Вялікую групу складаюць прыказкі і прымаўкі, прысвечаныя грамадскаму жыццю ў розныя гістарычныя перыяды. Свае патрыятычныя пачуцці народ выказаў трапнымі парэміямі: "У родным краю, як у раю", "Дарагая тая хатка, дзе радзіла мяне матка", "Усюды добра, а дома лепей", "Не дай, доля, у прымах жыць і на чужыне загінуць", "Родная зямля - маці, чужая старонка - мачаха".

Як і ў творах іншых фальклорных жанраў, у прыказках і прымаўках адлюстраваліся сацыяльныя адносіны ў розныя эпохі: прыгону ("Паны балююць, а мужыкі гаруюць", "У пана горла - прорва: тысяча працуе, адзін прагарцуе", "Ці ад пана, ці ад цівуна, а ўсё баліць ад бізуна"); капіталізму

("Каза лазу дзярэ, казу дзярэ пастух, пастуха дзярэ пан, а пана дзярэ юрыст, а юрыста чартоў трыста", "Як з гангуркі руды не вымыеш, так з хазяіна праўды не вызнаеш").

Нямала існуе прыказак, у якіх ухваляецца калектывізм, сяброўства: "Могчы статак чарадою, а людзі грамадою", "Калі робіш укупе, не баліць пуце", "Бярыся дружна - не будзе грузна", "Новых сяброў нажывай, але і старых не забывай". Традыцыйныя народныя прыказкі актыўна выкарыстоўваліся ў савецкі час, жывуць яны і зараз. Прапагандысцкую і выхаваўчую ролі адыгралі прыказкі ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Многія з іх мелі сатырычную накіраванасць: з'едліва выкрывалі злачынствы фашысцкіх людзей, бязлітасна ганьбілі здраднікаў. У нас няма магчымасці прааналізаваць усе тэматычныя групы прыказак і прымавак, але і разгледжаныя намі даюць уяўленне аб іх разнастайнасці, полісемантызме, поліфункцыянальнасці, мастацкай дасканаласці. Мастацкае майстэрства народа, якое ляжыць у аснове беларускіх прыказак, найлепш і арыгінальна даследуецца ў манаграфіі М.А. Янкоўскага "Паэтыка беларускіх прыказак" (Мн., 1971), у якой аўтар глыбока раскрыў асацыятыўнасць прыказак, характар іх вобразаў, ролю слова ў стварэнні і абмалёўцы мастацкага вобраза ў парэміях, інтанацыйна-рытмічную і гукавую структуру прыказак.

---

1 Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі /Склаў Ф.Янкоўскі. - Мн., 1957. С.15. 98.

Загадкі

Загадка - адзін з самых старажытных фальклорных жанраў. Яшчэ Арыстоцель пры разглядзе паэтычнага мастацтва трапіў назваў загадку добра складзенай метафарай. Існуе нямала азначэнняў загадкі. У.І. Чычыраў даваў, напрыклад, такую дэфініцыю загадкі: "Загадка - іншасказальнае апісанне якога-небудзь прадмета, дадзенае звычайна ў форме пытання". Далей ён падкрэсліваў, што "асноўны прыём апісання ў загадцы - метафара (прыпадабенне па падабенству)". Н.С. Гілевіч, якому належыць самае цікавае і грунтоўнае даследаванне паэтыкі загадак, даў наступнае азначэнне загадкі: "Загадка - мудрагелістае пытанне, якое падаецца ў форме дасціпнага, кароткага, як правіла, рытмічна арганізаванага апісання якога-небудзь прадмета ці з'явы". З гэтым азначэннем, як і дэфініцыяй У.І. Чычарава, можна пагадзіцца. Дасканалы вызначае асноўныя жанравыя рысы загадкі А.І. Гурскі. Ён піша: "Загадку можна вызначыць як іншасказальны твор малой формы (парэмія), у аснове якога ляжыць мастацкае параўнанне разнастайных з'яў і прадметаў рэчаіснасці на аснове іх падабенства, як паэтычную дасціпную выдумку; накіраваную на ўжыванне загаданага з мэтай выпрабавання розуму, кемлівасці чалавека і яго здольнасці да паэтычнага бачання свету".

Важнейшымі функцыямі загадак з'яўляюцца: праверка і трэніроўка кемлівасці людзей, развіццё іх лагічнага і паэтычнага мыслення, умення пазнаць навакольную рэчаіснасць у іншасказальных вобразах.

Нямалаважнымі з'яўляюцца таксама павучальная, выхаваўчая, пацяшальна-забаўляльная, гульнёвая функцыі і іншыя. Такім чынам, загадка як жанр поліфункцыянальная.

Змест загадак характарызуецца шматлікай тэматычнай разнастайнасцю, што абумоўліваецца іх сувяззю з жыццём і працай селяніна, яго гаспадаркай і бытам. Класіфікацыя і тэматычная сістэматызацыя загадак грунтоўна распрацавана А.І.Гурскім, які вылучыў пяць вялікіх традыцыйных груп загадак: "Прырода і чалавек", "Гаспадарка і матэрыяльны быт", "Грамадскі і сямейны быт", "Культура", "Загадкі-жарты, загадкі-задачи". Асобна сістэматызаваў ён загадкі савецкага часу. Такая ж класіфікацыя і. Русское народное творчество. загадак ажыццёўлена ў томе БНТ "Загадкі" (1972), складзеным М.Я. Грынבלатам і А.І.Гурскім.

Група "Прырода і чалавек" пачынаецца з загадак пра неба, нябесныя свяцілы. "Сіняя дзяружка ўвесь свет пакрыла", - так выразна адлюстроўваецца ў загадцы неба. А вось загадкі аб сонцы: "Кругленька, беленька ўсяму свету міленька", "Маленька, залаценька ўсё поле асвеціць", "Бегла ліска каля лесу блізка: ні следу спазнаць, ні ліску дагнаць". У шэрагу загадак сонца паўстае ў вобразе "краснай дзявіцы", "пціцы-верацяніцы", "пціцы-вертаціцы", "пцічкі-веранічкі", "пціцы-вертаціцы" і інш. (Напрыклад: "Стаіць верадуб, на тым дубе-верадубе сядзіць пціца-вертаціца, ніхто не дастане: ні цар, ні царыца, ні пракрас-на дзявіца"), Такія загадкі часам уваходзяць у замовы як іх сас-таўныя часткі.

Вялікая група загадак з гэтага раздзела прысвечана зямлі і вадзе. У іх, як і ў іншых фальклорных творах, але своеасабліва, у адпаведнасці са спецыфікай жанру, адлюстравалася шаноўнае стаўленне народа да зямлі ("Што нас корміць, а есці не просіць?", "Мяне б'юць, калоцяць, варочаюць, рэжуць, я ўсё цярплю і ўсім дабром плачу"): іншасказальна дасціпна, часам з нейкім страхам перад стыхіяй, абмалёўваецца вада ("Без ног бяжыць, без век глядзіць", "Еду, еду на сівым дзеду, сухалінай паганяю, на смерць паглядаю"). Некаторыя стыхіі і з'явы прыроды прыпадабняюцца да жывёл: у многіх загадак, напрыклад, гром падобны да рыкання вала ("Рыкнуў вол на сто гор, на сто печак, на сто рэчак, на сто розных гарадоў", "Раўнуў вол на сто гор, на тысячу азёр"), часам жа - да жарабца ("Сівы жарабец на ўсё царства заржаў"); рух ветра своеасабліва адухаўляецца ў сваіх дзеяннях: "Без крыл лятае, без ног бяжыць", "Без рук, без ног, а вароты адчыняе", "Не мае рук, але зрывае з дрэў лісце. Не мае вуснаў, а вые і свішча. Хто гэта такі?".

Багата прадстаўлены ў загадках раслінны свет. У многіх загадках дрэвы, злакі паўстаюць жывымі істотамі: "Летам адзяваецца, зімой раздзяваецца", "Ляцела без крыла, села без сука, зварыла кухарка без агня, села паня без зуба" (жыта).

Дасціпна, нярэдка з гумарам падаюцца ў загадках хатнія жывёлы: "На дварэ стаіць гара: чатыры тыкі, дзве матыкі, сёмы замахайла" (карова), "Семсот свішчуць, чатыры плешчуць, два слухаюць і два нюхаюць, два глядзяць" (конь), "Шардзюрыла-бардзюрыла па-нямецку гаварыла, рогам

траву ела" (гусь).

У раздзеле "Гаспадарка і матэрыяльны быт" шырока адлюстраваліся прылады земляробства, промыслы і рамёствы, харчаванне, жыллё, хатні інтэр'ер, адзенне і абутак чалавека і інш. Не так лёгка адгадаць такія загадкі: "Матка з локаць, бацька з са-жань, а дзеткі па каршачку" (граблі), "Рагаты, а не бык, хватае, ды не сыт, людзям аддае, сам аддыхаць ідзе" (серп), "Два кабаны б'юцца, сяжуцца, праміж іх пена цячэ" (жорны), "Які гэта звер: зімой есць, а летам спіць, цела поўнае, а крыві не мае? Сесць на яго сядзеш, а з места цябе не звязе" (печка), "Мае чатыры нагі, а не звер" (ложак), "Ішоў, ішоў, дзве дарогі знайшоў і ў абедзве пайшоў" (штаны).

Значна менш загадак, у якіх адлюстроўваліся грамадскія і сямейныя адносіны. У гэтым раздзеле асабліва цікавыя загадкі аб сваяцтве: "Два браты, а адзін з іх мой дзядзька. Хто другі?" (бацька), "Сядзіць дзіця на гародзе, сядзіць і гаворыць: "У мяне ёсць бацька, маці, а я ім не сын" (дачка).

У пазней узнікшых загадках адлюстравалася развіццё культуры, адукацыі. У іх змесце фігуруюць кніга, папера, аловак, музычныя інструменты і інш. ("Не куст, а з лісточкамі, не рубашка, а сшыта, не чалавек, а расказвае" (кніга).

З прыведзеных прыкладаў відаць тэматычная разнастайнасць беларускіх загадак, іх асноўныя асаблівасці, шырыня метафарычнага і іншасказальнага адлюстравання рэчаіснасці. Таму мы абмяжуемся сказаным аб тэматыцы твораў гэтага жанру. Загадкі ў многім падобны да прыказак: перш за ўсё мастацкай вобразнасцю, лаканічнасцю, афарыстычнасцю, рытмічнасцю, рыфмоўкай. У загадках выкарыстоўваюцца традыцыйныя фальклорныя мастацкія прыёмы і вобразна выяўленчыя сродкі: метафара, метанімія, параўнанне, эпітэты, персаніфікацыя, алегорыя, гіпербала, гратэск, іронія і інш.

Структура загадкі ўяўляе сабой своеасаблівы дыялог, у якім хтосьці загадвае, а іншы адгадвае. Нямаюць загадак будуюцца на прамым пытанні, многія іншыя змяшчаюць мудрагелістае апісанне прадмета або некалькіх прадметаў, якія адгадваюцца па дзеяннях, неабходных для стварэння пэўных рэчаў: "Білі мяне, білі, білі, калацілі, на кавалкі рвалі, рвалі, па полі цягалі, на ключ замыкалі і на стол паслалі" (лён, настольнік). Шэраг загадак маюць форму маналога, дыялога; часам жа ў размове прымае ўдзел тры асобы:

"Чатыры нагі маю, але не звер, пух і пер'я маю, але не птах, душу і цела маю, ды не чалавек" (ложак);

"Вылезла Чура з пяхуры і пытае ў Таратона: "Таратон, Таратон, а дзе Мар'я Хапоўна?" - "На крутой гары, ды на каменнай" (мыш, таракан, кошка);

"Адзін кажа: "Світай, Божа". Другі кажа: "Не дай, Божа". Трэці кажа: "А мне ўсё роўна: як удзень, так і ўночы, стаю, вытрашчыўшы вочы" (ложак, дзверы, акно).

Традыцыйныя загадкі добра захаваліся і ў наш час, ствараюцца яны і зараз, працягваюць выконваць многія з традыцыйных функцый, найбольш пазнаваўчую, навучальную, пацяшальную, гульнёвую, выпрабавальную

(кемлівасці). Створаныя ў савецкі час загадкі адлюстравалі дасягненні ў навуцы, тэхніцы, культуры. У якасці прадметаў для загадвання ўводзяцца: трактар, камбайн, аўтамашына, паравоз, самалёт, радыё, тэлебачанне, тэлевізар, тэлеграф і інш.

Загадкі і зараз цікавяць не толькі дзяцей сваёй дасціпнасцю, мудрагелістасцю, дасканаласцю мастацкай формы, шырынёй адлюстравання рэчаіснасці, а і дарослых, што і абумовіла іх папу-лярнасць у народзе.

-
- 1 Чичеров В.И. Русское народное творчество. М., 1959. С. 322.
  - 2 Гілевіч Н.С. Паэтыка беларускіх загадак. Мн., 1976. С. 73.
  - 3 Гурскі А.І. Беларускія загадкі: Даследаванне жанру. – Мн. 2000. С.10 – 11.

Анекдоты

Жанр анекдота і сацыяльна-бытавая казкі, вельмі блізкіх па сваіх рысах, мы вызначалі характэрныя асаблівасці анекдота як жанра. Назва паходзіць ад грэчаскага слова *anecdotos* - неапублікаваны. Узніклі анекдоты амаль у адзін і той жа час, як і сацыяльна-бытавыя казкі. Назва захавалася ў фальклору ўсходніх славян, але ў іншых народаў вядомы над другімі назвамі: шванк, фацэцэ, фаблію, лаціфэ і да т.п. Сэнс іх такі ж самы: кароткае вуснае апавяданне пра камічную з'яву, учынак чалавека, смешнае здарэнне. Анекдоты не пазбаўлены сацыяльнай накіраванасці: у іх нярэдка з'едліва высмейваюцца асобы, у якіх сканцэнтравана ўлада, несправядлівыя з'явы ў грамадстве, найбольш шкодныя загану людзей і інш.

А.С.Фядосік дае такую дэфініцыю анекдота: "Анекдот - гэта невялікае аднаэпізоднае апавяданне пра незвычайную смешную падзею, сітуацыю, рысу характару чалавека ці учынак, якое мае дасціпную неспадзяваную развязку". Ён жа дае азначэнне і жарта: асновай яго "з'яўляецца апавяданне пра смешнае здарэнне, дасціпная насмешка. У параўнанні з анекдотам, які крытыкуе і сацыяльна-палітычныя з'явы, жарт звычайна незласліва высмейвае бытавыя здарэнні, паасобныя мала істотныя, але смешныя рысы або якасці людзей, іх дзіўныя ўчынкі, размовы. Як і для анекдота, для жарту характэрна аднаэпізоднасць дзеяння. Найбольш папулярная форма жарта - дыялагічная".

У лаканічнай форме народ трапна высмеяў заўважаныя ім у жыцці, смешныя сітуацыі, у якія трапляюць людзі, выяўленыя пры гэтым загану: сквапнасць, прагнасць, крывадушша, ілжывасць, гультайства, дурасць, фанабэрыстасць, ганарыстасць і інш. Анекдоты і жарты карыстаюцца папулярнасцю дзякуючы надзённай актуальнасці зместу, яго цікавасці, дасціпнасці і мастацкай дасканаласці расказвання. Як і некаторыя іншыя фальклорныя жанры (песні, прыказкі, прыпеўкі) анекдоты і жарты працягваюць сваё актыўнае жыццё: апэратыўна асвятляюць найбольш істотнае камічнае ў рэчаіснасці, бытуюць у самым шырокім асяроддзі, распаўсюджваюцца і вусна, і пісьмова.

Анекдот - сатырыка-гумарыстычны жанр, у якім надзвычай выразна адбіўся талент народа, яго майстэрскае валоданне словам, тонкае разуменне і адчуванне гумару, іроніі, сарказму, іншых форм сатыры. У часы прыгоннага ладу народ трапна высмейваў паноў, надзяляў іх заганнымі рысамі, ставіў у сваіх творах ў камічнае становішча. У анекдоце "Дагадзіў" пан з лакеем ішлі лесам, лакей ішоу "спераду, пацягнуў за сабою галіну, што нагнулася над сцежкай, ды тады і пусціў, а яна выпрасталася да - лясь папа па носе!

-А каб табе добра не было, як моцна б'ецца! - крычыць той.

-Э, падзякуйце, пане, што я яшчэ прытрымаў паскудную галіну, а то бяда была б! - адказвае лакей".²

Весела пацяшаліся сяляне з служкаў дворні, якія лісліва хацелі павіншаваць папа з нараджэннем сына, размеркавалі ролі, хто што скажа, імкнуліся падхалімскі дагадзіць пану, а атрымаўся канфуз, калі ў аканом адвязалася вяроўка ад лапця, і парабак наступіў на яе, аканом паваліўся і замест добрага пажадання закрычаў: "Бадай ты прапаў". Іншыя ўдзельнікі віншавання тут жа сказалі ўмоўленыя зараней словы: "Са ўсім дваром!" "З дзяццмі і з жонкай!" "З усім набыткам!" "Пан як пачуў гэта, прагнаў іх кіем. як сабак, вон."

Селянін нярэдка прыкідваўся прасцяком, хоць на самой справе добра разумее, чаго хацеў ад яго пан. Напрыклад, даручаў слуге купіць дуляў самых лепшых і каб даведвацца, што яны сапраўды лепшыя, паадкусваў патроху ад кожнай і прынёс пану.

Хлопец пачаставаў пана квасам у гліняным чарапку, а калі пан пахваліў, што смачны, і спытаў, ці шмат яшчэ такога квасу, адказаў: "-Вой многа. Учора ў квас уваліўся пацук, дык мама лазіла даставаць, то было яшчэ па пуп. Тут пан як раззлуецца. Як топне нагою ды як шпурне чарапок, той і разбіўся". Здавалася б, што камічная сітуацыя, у якую трапіў пан, надзвычай вострая. Насмешкі быццам бы дастаткова, але народ яшчэ ўзмацніў камізм: хлопец заплакаў і папракнуў пана, што разбіў чарапок, у якім ён карміў ката...

Вядікую групу складаюць анекдоты пра палешукоў, маркаўцаў, аўцюкоўцаў, назва якіх паходзіць ад мясцовасці, жыхары якой дасціпна высмейваюць саміх сябе (у рускім фальклору вядомы анекдоты пра пашахонцаў). Палешукі, маркаўцы, аўцюкоўцы не ведаюць самых звычайных рэчаў і спраў. Япы цягнулі вала на дуб прымяраць кульбаку; каб больш нараджалася валоў секлі на кавалкі аднаго з іх, сеялі і заворвалі на полі кавалкі; цяглі на крышу карову паесці зялёнае жыта, якое парасло з саломы, добра не вымалачанай; сыпалі соль у калодзеж, каб вада заўсёды была салёнай і не трэба было ездзіць за соллю, і да т.п. Магчыма, калісьці такая насмешка была ўразлівай, зараз жа стваралі і ікі іх ганарацца сваёй дасціпнасцю, у некаторых з названых мясцовасцей праводзяць фестывалі народнага гумару (у Аўцюках, у Балгары ў Габрава).

Бытавалі анекдоты і пра "інапляменнікаў": цыганаў, немцаў, мазураў і інш. Смех у іх незласлівы, нічога не мае з творамі, накіраванымі на прапаганду нацыянальнай розні. Беларускі народ заўсёды быў і застаецца інтэрнацыяналістам, з павагай ставіцца да культуры ўсіх народаў.

Сатырычныя творы, сярод якіх не апошняе месца займалі анекдоты, адыгралі важную выхаваўчую і натхняльную ролю ў Вялікай Айчыннай вайне. Высмейваючы фашысцкіх захопнікаў, асабліва з'едліва іх верхаводаў, яны развейвалі легенды пра непераможнасць гітлераўскай арміі, выходзілі нянавісць да фашысцкіх людзедаў, заклікалі да барацьбы з акупантамі, выкрывалі гнюснасць здраднікаў.

Анекдоты і зараз непрымірыма ставяцца да ўсяго адмоўнага, заганнага, ахопліваюць ўсе сферы прыватнага і грамадскага жыцця.

-
1. Фядосік А.С. Анекдоты, жарты, досціпы //Беларуская вусна-паэтычная творчасць- Мн., 2000.С.377.
  2. Жарты, анекдоты, гумарэскі/Склад. А.С.Фядосік. - Мн., 1984.С.31.

Прыпеўка

Прыпеўка - адзін з жанраў, папулярнасць якога не страцілася і ў наш час і з'яўляецца надзённым, апэратыўным водклікам на самыя розныя сацыяльна-палітычныя падзеі, які аддуюстроўвае пачуцці герояў, узаемаадносіны людзей у грамадстве і ў сям'і, іх светапогляд, сацыяльныя і эстэтычныя ідэалы народа, адносіны яго да працы, дабрыні і зла і інш.

Сфера адлюстравання рэчаіснасці ў прыпеўках бязмежная. Гэтаму садзейнічае лаканічнасць прыпеўкі, яе аднастрофная структура. Знакаміты даследчык беларускай прыпеўкі І.К.Цішчанка, які прысвяціў вывучэнню гэтага жанру шэраг прац, даў такое азначэнне прыпеўкі: "*Прыпеўка* - аднастрофная лірычная песенька самага разнастайнага зместу, якая складаецца з чатырох, радзей з шасці або васьмі радкоў па пэўным музычным узору і выконваецца часам як прыпеў да танца. Як паводле змету, так і паводле формы гэта закончаны твор, тэма у ім "закруглена", завершана і не патрабуе далейшага развіцця. Пры выкананні прыпеўкі звычайна аб'ядноўваюцца па тэмах. Аб'яднаныя ў тэматычную групу, яны, як пацеркі, нанізваюцца адна за другой, утвараючы нешта накшталт сюжэтнай песні (з зачынам і канцоўкай), тады ўжо кожная асобная прыпеўка становіцца як бы часткай такой песні, страфой. Са сваёй мелодыяй прыпеўка звязана нетрывала: на адзін і той жа матыў могуць выконвацца сотні розных тэкстаў; адны і тыя ж тэксты могуць выконвацца на розныя прыпеўкавыя матывы".

І.К.Цішчанка пералічае народныя назвы прыпеўкі: "прыпеўкі, прыпевы, папеўкі, падпявалкі, падскокі, пястункі (дзіцячыя), дрындушкі, бранюшкі, дзяўчынкі, скакухі, скакушкі, плясухі, круцёлкі, акалюшкі, вытанкі, вытанні, ватушкі, выдрыганцы і інш."

Раней у беларускай навуковай літаратуры прыпеўкі называліся частушкамі, як і ў рускай фалькларыстыцы. Многія народныя назвы прыпевак вызначаюць і характар (манеру) іх выканання.

Існавада шмат думак аб паходжанні беларускіх прыпевак: адны даследчыкі спрабавалі даказаць, што яны запазычаны ў рускага народа (Ю.М.Сакалоў); другія лічылі, што прыпеўкі ўзніклі ў фабрычна-завадскім асяроддзі (Д.Зяленін, М.Гарэцкі і інш.); трэція выказвалі гіпотэзу аб паходжанні прыпевак, як і песень, з працы, і да т.п.

Найбольш пераканаўчую думку аб паходжанні прыпевак выказаў І.К.Цішчанка. Ён даказаў, што прыпеўкі не ўзніклі ў выніку запазычання рускіх частушак, таму што іх бытаванне папярэднічала рускім частушкам і уплывала на фарміраванне рускай частушкі як жанру. Нельга звязваць паходжанне прыпеўкі з узнікненнем капіталістычнай вытворчасці, таму што яны актыўна бытавалі ў народзе задоўга да гэтага часу. Прыпеўкі выконваліся і ў час розных сельскагаспадарчых работ, але "не як рытмічны рэгулятар..., а як апасродкаваная мера ўздзеяння на працоўны працэс", таму і працу нельга лічыць адзінай крыніцай узнікнення і фарміравання прыпевак як жанру. Беларускія прыпеўкі ўзніклі на нацыянальнай глебе і прайшлі "вялікі і складаны шлях развіцця, абумоўлены духоўнай традыцыяй, сацыяльна-гістарычнымі абставінамі пэўнай эпохі, нацыянальным і псіхічным складам народа."

Прыпеўкі выконваліся і ў час каляндарных свят, і на радзінах - хрэсьбінных урачыстасцях, і на вяселлі. Гэтыя прыпеўкі былі звязаны з абрадамі і ўваходзілі ў іх як арганічная вербальная частка. У далёкім мінулым прыпеўкі выконвалі на святочных гуляннях скамарохі, аматары спеваў, галоўным чынам маладога ўзросту.

Прыпеўкі, якія не ўваходзілі у абрады як іх арганічная частка, класіфіцыруюцца па тэматычных групах як адпаведныя лірычныя пазаабрадавыя песні. Найбольшая група прыпевак асвятляе тэму кахання, раскрывае душэўныя перажыванні дзяўчыны або хлопца, адлюстроўвае іх маральныя ідэалы, вернасць і сумленнасць, асуджае здраду і ашуканства. З гэтых прыпевак паўстае яркі вобраз высакароднай, маральна чыстай, самаахвярнай дзяўчыны:

Мяне дома не было -
Саломачку цёрла,
Не бачыла міленькага,
Ледзьве не памёрла.

Каханне дзяўчыны настолькі моцнае, што ніхто і нішто не можа перашкодзіць ей любіць яго, ей не трэба багацце і харомы, для яе рай з мілым і ў шалашы:

Мне сказалі на мілёнка,
Што худы і маленькі.
Паглядзела я ў нядзелю,
Ён як кветка аленькі

Мне не трэба камяніца
Мне не трэба і святліцы.
Калі мілы па душы.
Пражывём і у шалашы.

Глыбокія перажыванні лірычнай гераіні адлюстроўваюцца ў прыпеўках аб расстанні з каханым. Напрыклад, калі ён уходзіць у салдаты: "Выйду, выйду, за вароты, //Пакачаю галавой; //Здалі мілага у салдаты, //Засталася сіратой"; "Вышывала я платочак, //Беражочкі лапіла. //Пайшоў мілы у салдаты -//Сем гадочкаў плакала". Дзяўчына праклінае тых, хто разлучыў яе з каханым: "Найдзі, хмара, найдзі, гром, //І разбі казенны дом, //І начальніка таго, //Што узяў мілага майго".

Пераважная большасць прыпевак прызначана для выканання дзяўчатамі (жанчынамі), але тэма кахання адлюстроўваецца і ў тых, лірычным героем якіх выступае хлопец: "Колькі раз я заракаўся //Гэтай нівай не хадзіць: //Спалюбілася дзяўчынка. //Не магу яе забыць".⁷

Ярка адлюстроўваюцца ў прыпеўках сацыяльныя праблемы розных гістарычных перыядаў. Панскія здзекі ў часы прыгону выклікалі пратэст дзяўчыны: "Каля рэчкі я ішла, //Захапіў мяне туман. //Знаць, жыццё мае такое, - //Усю збіў пракляты пан". Невыноспыя здзекі вымушаюць жанчыну праклінаць жорсткіх эксплуатацараў:

І учора на пана,
І сягоння на пана,
А каб па цябе, мой паночак,
Ды кароста напала!
Камарочкі вы мае,
Не кусайце вы мяне,
А кусайце вы паноў,
Не пускаюць што дамоў."⁹

Востра крытыкаваў народ у прыпеўках сацыяльную несправядлівасць, якая панавала на фабрыках і заводах, дзе селянін імкнуўся зарабіць сродкі на пражыццё, але яго чакала расчараванне: "Бацька дома рабатае, //Сын у Піцеры жыве, //Бацька грошы дажыдае, //Сын ў апорачках ідзе"; "З гаспадарам разлічыўся, //Ні грашна не атрымаў, //Я з канторушкі пайшоў, //Кулаком слёзы уцёр".¹⁰

У многіх прыпеўках раскрываецца сацыяльная няроўнасць, якая перашкаджае шчасцю закаханых. Шырока адлюстроўваюцца сямейныя ўзаемаадносіны, асабліва пранікнёна раскрываецца гора жанчыны, трапіўшай замуж за п'яніцу. Значная частка прыпевак мае сатырыка-гумарыстычны характар: у іх у камічным выглядзе абмалёўваецца "муж недалуж", "сякі-такі шалудзень", "хлопцы хвастуны, на пяцёх адны штаны", "мілёнак, як цялёнак - толькі б венікі вязаць", "чужа матка ліхадзейка, чужы бацька ліхадзей"...

Не ўсе прыпеўкі сацыяльна-палітычнага накірунку маглі друкавацца ў дарзвалюцыйны і савецкі часы. У 20 - 40-я гады ў народзе бытвала шмат

традыцыйных прыпевак, але існаваўшыя інструкцыі збірання народных твораў скіроўвалі ўвагу фалькларыстаў і аматараў вуснай народнай паэзіі на новыя прыпеўкі, песні, казкі, прыказкі, у якіх адлюстроўвалася сацыялістычнае будаўніцтва, славіліся Камуністычная партыя, Савецкая ўлада, Ленін, Сталін і іх памочнікі. Толькі тады творы і друкаваліся ў зборніках, часопісах, газетах. Традыцыйная народная паэзія ігнаравалася, недаацэньвалася. Сагырыка-гумарыстычныя творы, у якіх крытыкавалася ўлада, правадыры, выкрывалася сацыяльная несправядлівасць, забараняліся. За сатырычную прыпеўку, анекдот або іншы твор такога зместу людзей ссылалі ў Калыму, Гулаг, часам расстрэльвалі. Таму фальклор сатырычнага зместу не фіксаваўся.

Толькі ў апошняе дзесяцігоддзе пачалі з'яўляцца ў друку прыпеўкі сацыяльна-палітычнага накірунку. Асабліва многа іх ў зборніку "Народ спявае пра сябе: Жывы фальклор з газетнай паласы", складзены А.Ціхановіч і апублікаваны ў 1994г. У ім змешчана 300 прыпевак, дасланых у рэдакцыю "Звязды" на конкурс.

З раздзела "Рысы нашага жыцця":

Нас дзяржава падтрымае,
Не пакіне ў беднаце:
То з паліцаў папрымае,
То ў кішэнях падмяце. (С.8)

У настаўніка Пятрова
Трэці год няма абновы.
Былы двоечнік-балбес
Змяніў трэці "Мерседэс". (С. 12)

Адлюстравалася ў прыпеўкахі нядаўняе мінулае і не надта радаснае сучаснае:

Забваць патроху сталі,
Як ранней галасавалі.
Быў наш выбар небагаты:
-Бацька Сталін – ці за краты... (С.28)

Гналі немцаў да Берліна,
Спелі ім "за упокой".
Цяпер ходзяць пераможцы
К ім с працягнутаю рукой. (С.51)

Паэтыка прыпевак блізкая да пазаабрадавых лірычных песень. У іх шырока выкарыстоўваюцца традыцыйныя вобразна-выяўленчыя сродкі, трапныя эпітэты, метафары, параўнанні. Многія прыпеўкі будуецца на паралелізме – псіхалагічным або сінтаксічным. Групы прыпевак пры гэтым пачынаюцца з аднолькавага стэрэатыпага запеву, у выніку чаго аб'ядноўваюцца блізкія або розныя па змесце творы ("З неба зорачка пала"... , ..."Вышывала я платочак"... , "Ты не стой пад акном", "А дзе ж тая

крынічанька", "На гары стаіць бяроза" і да т.п.).

З нашых прыкладаў і разгляду тэматычнага зместу прыпевак відць разнастайнасць іх зместу, надзённасць і апэратыўнасць адлюстравання самых важных з'яў у грамадств і ў сямейным жыцці.

-
1. Цішчанка І.К.Прыпеўка //Беларуская вусна-паэтычная творчасць. С. 463.
  2. Тамсама. С 464
  3. Цішчанка І.К. Прыпеўкі /Уклад. І.К.Цішчанкі. - Мн.. 1989. С.6-12
  4. Прыпеўкі. С.40 - 41. № 70.
  5. Тамсама. С. 50 - 51. № 137. 144.
  6. Тамсама. С. 33. №16, 18, 19.
  7. Тамсама. С. 55. №177.
  8. Тамсама. С. 85. №400
  9. Тамсама. С.85. №402. 403
  10. Тамсама. С. 83. № 389. 390.